

Поняття про стійкі сполуки і вирази, фразеологізми. Прислів'я, приказки, афоризми

10 клас

О. Пилипенко,

Національний авіаційний університет
Київ

Тема уроку: Фразеологія. Поняття про стійкі сполуки і вирази, фразеологізми. Прислів'я, приказки, афоризми.

Мета уроку: повторити навчальний матеріал, поглибити знання слухачів з теми, розвивати мовленнєві та граматичні навички та вміння слухачів, виховувати любов до художнього слова, до усної народної творчості.

Обладнання:

1. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К.: Наук. думка, 1993
2. Короткий словник найскладніших фразеологічних зворотів.
3. Тестові завдання.

Хід заняття

I. Оголошення теми та мети уроку

II. Лекція

Фразеологія — це розділ мовознавства, в якому вивчається фразеологічний склад мови — фразеологічні одиниці, їх ознаки, закономірності функціонування у мовленні та процесі творення.

Слово "фразеологія" означає також сукупність фразеологічних одиниць мови.

Об'єктом вивчення фразеології є фразеологічні одиниці, або фразеологізми. **Фразеологічною одиницею** (фразеологізмом) називається лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення або речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мовленні за традицією, автоматично, наприклад: *брати бика за роги, шкребти душу, льоду серед зими не випросиш*.

Фразеологізми мають певні ознаки, які визначають спільне і відмінне між ними та іншими мовними одиницями.

Фразеологізми подібні до слів і мають із ними такі спільні ознаки:

— слово і фразеологізм відтворюються у мовленні автоматично;

— слово і фразеологізм співвідносяться з одним, а не кількома поняттями. Наприклад, стан досягнення перемоги над кимось або чимось називається словом тожні. Фразеологізм, називаючи певне поняття, образно характеризує його, "перемога" і фразеологізмом *брати гору*. Проте значення слова і фразеологізма не порівняйте: *дрімати — клювати носом, перешкода — камінь спотикання*. Значення фразеологізму не завжди може бути передане одним словом, як-от: *не ликом шитий* — про тих, хто вміє гідно поводитись за будь-яких обставин, розібратись у чомусь складному; *спочивати на лаврах* — заспокоюватись на досягнутому.

— і слово, і фразеологізм вступають у синонімічні і антонімічні відношення. Акт мовлення може, наприклад, бути виражений синонімічними рядками: *говорити, казати, гомоніти, щебетати, варнякати... і лясати точити, теревені правити, дурниці молоти*.

Приклади антонімії: *добрий — лихий і останнє віддасть — з батька рідного здере; далеко — близько і не близький світ — рукою подати*.

Відмінність між словом і фразеологізмом наявна на-самперед у їх будові. Слово є цілісно оформленою одиницею, фразеологізм — нарізно оформленою. Слово складається з морфем, більшість яких у мові самостійно не вживається, фразеологізм складається зі слів, які вживаються і поза фразеологізмом.

За будовою фразеологізми подібні до словосполучень (*ні пари з уст, чудеса в решеті, горобина ніч*) або до речень різної структури (*стригти під одну гребінку; слово — не горобець: вилетить — не вліпмаєш*). Трапляються фразеологізми, що складаються з одного слова (*Еврика! Едем*) або повнозначного слова зі службовим (*аж гуде; до крихти*) чи кількох неповнозначних (*та де там!*).

Фразеологізми у словниках реєструються нарівні зі словами; у лексичному, граматичному розборі слів не членуються.

Класифікацію фразеологізмів здійснюють учені на основі різних ознак. Найбільшого поширення у курсах мовознавства для вищих навчальних закладів набула класифікація, виконана В.В. Виноградовим на семантичній основі. Він виокремлює три типи фразеологізмів: фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення.

Фразеологічне зрощення, або ідіома, — це стійке, семантично неподільне сполучення слів, загальне значення якого зовсім не пов'язане зі значенням його компонентів, наприклад: *бити байдиди* (нічого не робити), *точити лясси, правити теревені* (вести пусті, безпредметні розмови), *глас випіючого в пустині* (марні заклики, що залишаються без відповіді, без увагу).

До складу фразеологічних зрощень входять застарілі слова (*ходором, байдиди*), застарілі граматичні форми (*глас вопіючого*).

Фразеологічні зрощення зазвичай іншою мовою не перекладаються — в іншій мові добираються відповідники з її фразеологічного складу. Фразеологічна єдність — це семантично неподільний фразеологізм, цілісне значення якого вмотивоване значенням компонентів, наприклад: *ні пари з уст, тримати язик за зубами* (мовчати), *накивати п'ятами* (втікати), *міряти воду решетом* (безрезультатно працювати).

Фразеологічні сполучення — це фразеологічна одиниця, яка, маючи цілісне значення, складається зі слів із вільним та фразеологічно зв'язним значенням. Слова із фразеологічно пов'язаним значенням у них можуть бути замінені відповідно до контексту іншими сло-

вами, але значення фразеологічного сполучення при цьому не змінюється. Наприклад: *зачепити чиїсь інтереси* (честь, почуття, гордість), *відвести очі* (погляд), *чиста совість* (душа), *піддавати жару* (пару).

Поза трьома групами фразеологізмів, виділеними акад. В.В.Виноградовим, залишилися народні прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови, термінологічні словосполучення.

Прислів'я — це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду. Наприклад: *добрий початок — половина справи*; *Громада — великий чоловік*; *Друга шукай, а знайдеш — тримай*; *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*.

Приказка — народний вислів, близький до прислів'я, але позбавлений узагальнювального, повчального характеру, наприклад: *Проти віку нема ліку*; *Шкода, та невігода*; *Ні до ладу, ні до прикладу*; *Не така лінь, як не хочеться*.

Народні примовки — жартівливі, переважно римовані вислови, що вставляються в розмову відповідно до ситуації або у відповідний контекст. Наприклад: *Ні пуху ні пера! Яким вітром? Здорові були! Хліб та сіль!*

Крилаті вислови — влучні вислови видатних людей: письменників, учених, державних і політичних діячів: *І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т.Шевченко); *Голодна воля* (Панас Мирний); *Бути чи не бути?* (В.Шекспір).

Окрему групу фразеологізмів становлять **складені терміни** на зразок: *неозначена форма дієслова, капітан далекого плавання, атомна енергія, волосський горіх, коротке замикання*. Такі фразеологізми відрізняються тим, що не мають емоційно-експресивних відтінків.

У процесі використання фразеологізмів у мовленні протягом тривалого часу фразеологічні одиниці можуть змінювати свою форму. Так, деякі фразеологізми вживаються у скороченому вигляді: Попасти, як пальцем у небо — як пальцем у небо; порохом піде за вітром — за вітром піде, за вітром.

Виникають варіанти фразеологізмів і внаслідок заміни одного з компонентів синонімічними словами. Фразеологізм сім мішків гречаної вовни вживається у варіантах: сім кіп гречаної вовни, три мішки гречаної вовни. Кожен із них може бути продовжений словами і всі неповні або чотири копи гречки — отже, виникають нові варіанти фразеологізму.

В українській мові вживаються фразеологізми: *лягти головою* — *полягти головою*, *лягти кістками*; *кісткою в горлі стати* — *поперек горла стати*, *кістка в горлі*, *як кістка в горлі*; *оскому зігнати* — *оскому збити* й багато інших, що міняють свою форму, не змінюючи значення.

Вживані в сучасній українській літературній мові фразеологізми різні за часом виникнення та походження. Серед них є такі, що виникли в період спільнослов'янської мови (*мати зуб*, *водити за носа*), виникли на власне українському ґрунті (*передати куті меду*, *піймати облизня*); є фразеологізми, засвоєні з інших мов (*синя панчоха* — з англійської, *папір не червоніє* — з латинської, *живий труп* — з російської, друге Я — з грецької, *Дон Кіхот* — з іспанської).

Джерела українських фразеологізмів різні. Найбільша частина походить з усної народної творчості — це народні прислів'я, приказки, примовки на зразок: *Казав пан: "Кожух дам", — та слово його тепле*; *Чесне діло роби сміло*; *Ой, мамо, люди хвалять нас: ви мене, а я — вас*.

Стали фразеологізмами чимало влучних висловів із мовлення людей різних спеціальностей, зокрема:

стригти під одну гребінку — з мовлення перукарів; *шкурка вичинки не варта* — із мовлення шевців; *куй залізо, поки гаряче* — з мовлення ковалів; *без сьомої клепки в голові* — з мовлення бондарів; *ні пуху ні пера* — з мовлення мисливців.

Є фразеологізми, що виникли на основі наукових термінів: *для круглого числа*, *ставити знак рівності*, *зрушити з мертвої точки*, *бурхлива реакція*; *з різних галузей техніки: підкручувати гайки*, *знімати стружку*, *ставити на рейки*, *натискати на всі педалі*.

Поповнювали українську фразеологію також влучні вислови окремих визначних державних, політичних, наукових діячів та письменників.

Стародавня Греція славилася своїми мислителями. І до наших часів не втратили значення їх праці, не втратили популярності й їх окремі вислови. Серед усіх давньогрецьких філософів найвідомішим є Аристотель. В його творах відображено всі галузі тогочасних знань: логіка, психологія, природознавство, історія, політика, етика, естетика. Багато його висловлень стали крилатими. Найпопулярніший з них — філософський: *людина — істота суспільна з твору "Політика"*. Аристотелю приписують слова, що виражають людську безкомпромісність: *Платон мій друг, а істина — ще більший друг*. Вислів відстоює право заперечувати твердження авторитетів, якщо його вимагає істина.

— *Платон мій друг, а істина — ще більший друг*, — сказав мудрий грек. І він, безумовно, мав рацію (С.Добровольський).

На Аристотеля посилаються, коли кажуть вибрати менше зло. У праці Цицерона "Про обов'язки" сказано: "Слід не лише вибирати із зол найменше, але й добувати з них самих те, що може в них бути хорошого".

Одним з видатних представників античної діалектики був грецький філософ-матеріаліст Геракліт з Ефесу. Уславився він думкою, яка дійшла до нас у переказі Платона "Геракліт говорить, що все рухається і ніщо не стоїть, і, уподібнюючи існуюче течії річки, додає, що двічі в одну і ту ж річку увійти не можливо".

Часто можна почути: треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти. У цій короткій формулі вкладено два життєві принципи: активне, багате життя на користь і радість людям і життя для задоволення власних споживацьких потреб. Приписуються слова давньогрецькому філософу Сократу. Ще він любив повторювати: "Я знаю тільки те, що нічого не знаю". Це афоризм людей мудрих і скромних, які знають, що невеличка частинка відомостей, яку людина збере за життя, в порівнянні з океаном пізнаного і ще не пізнаного людиною — дуже мала.

Античний світ залишив нам і крилатий вислів на сьомому небі. Грецький філософ Аристотель у праці "Про небо" вживає цей вислів при поясненні будови неба. За його уявленням, небо складається з семи нерухомих кришталевих сфер, до яких прикріплені зірки і планети. Про сім небес згадується також у різних місцях Корану — священної книги мусульман.

В образному значенні *на сьомому небі* — найвища радість, щастя, блаженство.

З числом сім пов'язано і кілька біблійних міфів.

До сьомого коліна — тобто до сьомого покоління — мститься добрий "християнський" бог за гріхи і непослух людей. Вживається в значенні жорстокої і довготривалої помсти.

Книга за сімома печатями — теж вислів з Біблії, де так названо книгу, яку "ніхто не міг ні на небі, ні на землі, ні під землею розкрити, щоб подивитися в неї". Вживається в значенні щось незрозуміле, приховане, недоступне.

Число сім вживається не випадково. Існує науково доведене твердження, що для того, щоб якесь оголо-

шення, реклама, анонс виконали своє призначення, треба, щоб вони публікувались не менше семи разів: за першим разом їх просто не помічають, за сьомим активно реагують на них. Саме число сім є тією кількістю одиниць для сприймання і запам'ятовування, яке "вкладається" у пам'ять людини найкраще; коли цих одиниць більше, запам'ятовування одразу ж погіршується.

Отже, фразеологізми збагачують мову, вони є одним із засобів надання їй образності, виразності. У фразеологічних зворотах виражено всі сторони життя, тому її цілком справедливо можна назвати дзеркалом життя народу.

III. Виконання практичних тренувальних завдань

— Робота зі словником найскладніших фразеологічних зворотів.

Тестові завдання

1. Визначте, у якому рядку словосполучення є фразеологізмами?

а) Хотіти їсти, швидко втекти, говорити навмисне, уважно дивитися.

б) Дотепний чоловік, покірна людина, балакуча жінка, вродлива дівчина.

в) Пропустити повз вуха, писана красуня, кипіти від злості, хапати дрижаки.

г) Надокучати товаришеві, дорога річ, повісити пальто, кипить вода.

д) Гнути залізо, піймати рибу, дбайливо доглядати, зазнати поразки.

2. Визначте, у якому рядку фразеологізми становлять синонімічний ряд.

а) Зачепити за живе, зривати маску, розплющити очі, перемивати кісточки.

б) Очей не відірвати, ні в казці сказати ні пером описати, хоч з лица воду пий, писана красуня.

в) Брати на себе, укривати ганьбою, врізати дуба, допікати до живо-го.

г) Обливати брудом, гав ловити, розкривати рота, собаку з'їсти.

д) Пекти раків, пасти задніх, зуб на зуб не попадає, правити теревені.

3. Виберіть фразеологізми, до складу яких входять антоніми.

а) Близький світ.

б) Ближче до діла.

в) Близенько видати, та далеко стрибати.

г) Близько лікоть, але не вкусиш.

д) Більше, ніж ока в лобі.

4. Який із фразеологізмів має значення "затіяти якусь неприємну копітку справу"?

а) Забігати вперед.

б) Забігати на вогник.

в) Лишатися за бортом.

г) Заблукати межі хатою і комо-рою.

д) Заблудла вівця.

5. Який із фразеологізмів має значення "дуже сильно, гучно, потужно"?

а) За тридев'ять земель.

б) Хоч під землею знайти.

в) Земля горить під ногами.

г) Земля тікає з-під ніг.

д) Аж земля трясеться.

6. Який із фразеологізмів має значення "говорити марно"?

а) Показувати зуби.

б) Гострий на язик.

в) Плескати язиком.

г) Ламати голову.

д) Дивитися в зуби.

7. У якому рядку подано синонім до фразеологічного звороту "вільна пташка"?

а) Ворона вороні ока не виклює.

б) Горобина ніч.

в) Жалів яструб курку.

г) Сам собі пан.

д) Ворона на хвості принесла.

8. У якому рядку подано синонім до фразеологічного звороту "ні те ні се"?

а) Ні за які скарби, ні за цапову душу, ні за які блага.

б) Ні світ ні зоря, ні сват ні брат, ні пір'я ні луски.

в) Не вчи рибу плавати, не при ділі, немає клепки в голові.

г) Ні риба ні м'ясо, ні рак, ні риба, ні сич ні сова.

д) Ні в казці сказати ні пером описати.

9. У якому рядку подано синонім до фразеологічного звороту стявши голову, за волосся не плачуть?

— Виконання вправ.

Вправа 1. Пригадайте і запишіть відомі вам фразеологізми, що мають у своєму складі такі слова і похідні від них.

Голова, рука, сім, язик, вовк, собака, кіт, рак, око, слово, ноги.

Вправа 2. Замість поданих слів і словосполучень запишіть синонімічні їм фразеологічні звороти.

Швидко втекти, соромитися, здивуватися, старанно працювати, ніяковіти, дуже повільно, не задумуючись (щось зробити), готовий заплакати, зазнати поразки, суворо покарати, дбайливо доглядати, майстер своєї справи, щосили, провчити, відкласти справу, втрачати авторитет, просити пощади, піти не вибираючи дороги, дуже вродливий, ніякий не родич.

а) Головою лягти; на голову вищій.

б) Чуб дарма, як голови нема; пропав кінь, і вузлу кинь.

в) Покласти голову; протрохтіти голову.

г) Голова тріщить; голова обертом.

д) Головою важити; голова як решето.

10. Правильним є тлумачення фразеологізмів:

1. Блошині укуси

А) болючі місця на тілі

Б) несуттєві зауваження

В) набридливі розмови

Г) прихована насмішка

2. Дрижаків хапати

А) бути у незвичній ситуації

Б) отримувати догану

В) мерзнути

Г) здійснити щось несподіване

3. В кулак трубити

А) тремтіти від страху

Б) вести нікому не потрібні розмови

В) бідувати, терпіти нестатки

Г) нічого не робити

IV. Домашнє завдання. 1. Опрацювати поданий учителем теоретичний матеріал. 2. Користуючись фразеологічним словником української мови, пояснити значення поданих нижче фразеологічних зворотів:

на вагу золота, варитися у власному соку, вбиватися в колодочки, взяти за роги, висіти на язиці, вискочити як Пилип з конопель, на всю губу, збити з пантелику, десята вода на киселі, бити в литаври, лити воду на млин, каїнова печать, нашому тинюві двоюрідний пліт, очей у Сірка позичати, руки загребуці, сім п'ятниць на тиждень, собака на сні, лити крокодилячі сльози.